

URTX

E L PATRIMONI MONUMENTAL DE L'URGELL

**Xavier Mayora i Tebé
Manel Sala i Flotats**

EL PATRIMONI MONUMENTAL DE L'URGELL

Ponència

**Xavier
Mayora i Tebé**
Topògraf

**Manel
Salas i Flotats**
Llicenciat en
Geografia i Història.
Universitat de Barcelona

Quan ens van proposar la revisió del patrimoni monumental de l'Urgell, vam plantejar-nos la necessitat de definir què podia ésser objecte del nostre estudi. Davant la gran varietat d'aspectes que podia contemplar la present ponència, ens hem dedicat a analitzar els dos casos que hem cregut més representatius del patrimoni monumental: els edificis eclesiàstics i les construccions defensives.

1. El patrimoni eclesiàstic

Una part important del patrimoni monumental el conformen els edificis eclesiàstics: ermites, esglésies parroquials, monestirs, convents, etc. A la comarca de l'Urgell, com en general a tot Catalunya, és el patrimoni més nombrós i variat en estils. Treballs com L'Urgell: edificis i monuments històrics¹ i sobretot la minuciosa tasca d'inventari de Josep Maria Gavín, Inventari d'esglésies. Segarra-Urgell,² ambdós d'un caràcter molt gràfic, ens han facilitat enormement la feina de divulgació i coneixement del nostre patrimoni eclesiàstic.

Però ara cal que ens fem una pregunta molt seriosa: què s'ha fet a la nostra comarca per conservar aquest patrimoni tan ric? I potser una pregunta encara més realista: s'ha fet alguna cosa per atraure el turisme, valent-nos d'aquests monuments?

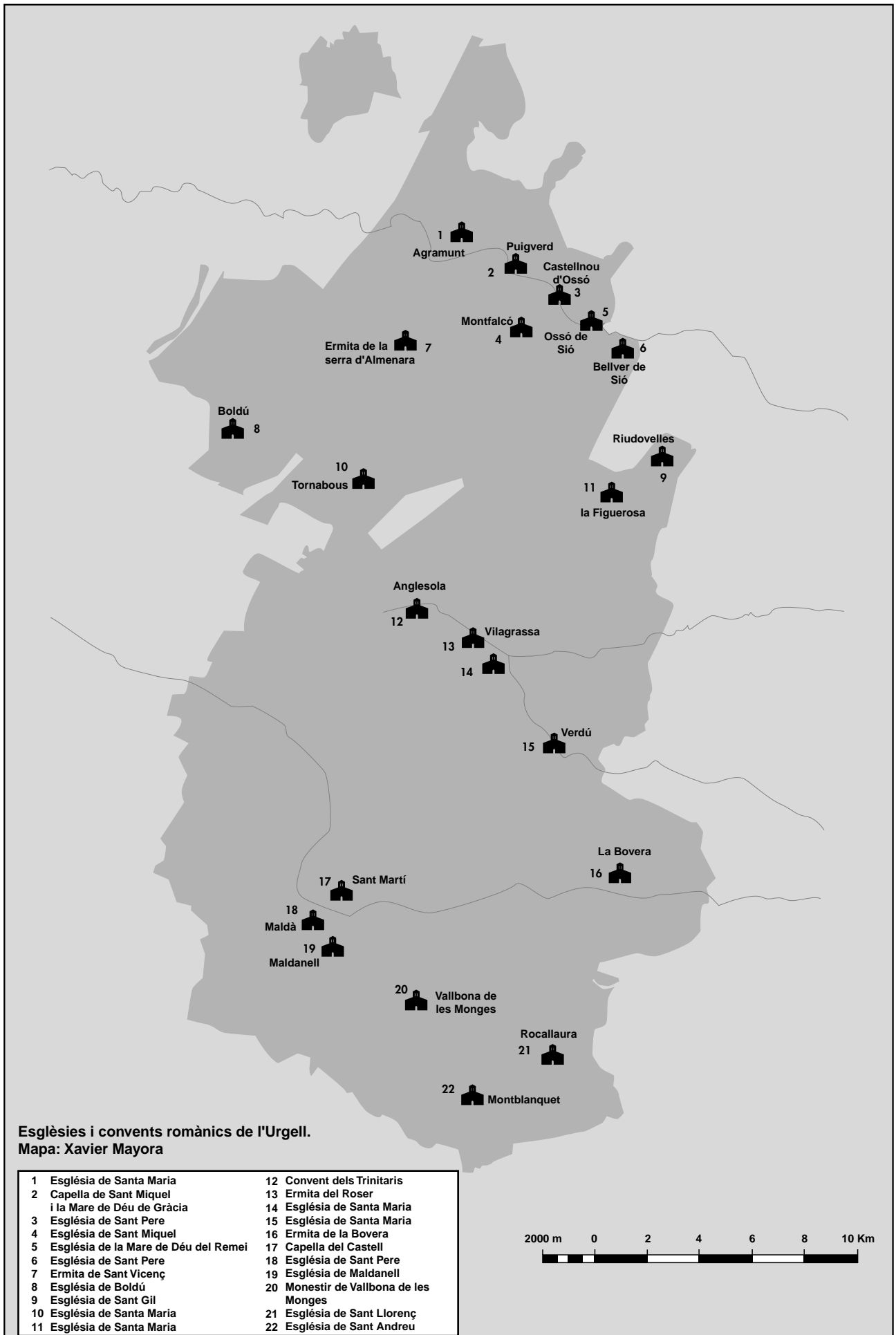
Començarem per introduir el monument més emblemàtic de la nostra comarca: el monestir cistercenc de Vallbona de les Monges. Aquest és un bon cas d'una actuació reixida. Paral·lelament als estudis arquitectònics encarregats per la Generalitat des de l'any 1985³ i a les obres de restauració que van començar un any després, el 1989 el recentment constituït Consell Comarcal de l'Urgell, conjuntament amb el de l'Alt Camp i la Conca de Barberà van posar en marxa la Ruta del Cister, una forta campanya de promoció turística en tots els àmbits informatius, que avui dia encara dura.

El resultat de tot això fou que l'any 1993 van visitar aquest complex monumental prop de trenta mil persones.⁴ Aquest és un viu exemple de com el patrimoni també pot generar beneficis, convertint-se en un recurs, més que en una molesta preocupació per a les institucions públiques.

I què passa amb la resta del patrimoni de l'Església?

Evidentment el cas de Vallbona és excepcional. No obstant, l'Urgell té altres atractius que podrien complementar aquesta oferta convenientment estudiats, restaurats i promociats. Posarem un exemple: un estil que gaudeix actualment d'un reconeixement popular molt important és el romànic (XI-XIII). A la comarca hi ha excel·lents exemples d'aquest art, amb les famoses portalades d'Agramunt,⁵ de Vilagrassa⁶ i de Verdú.⁷ En total n'hem comptabilitzat més de vint,⁸ sense comptar els edificis civils, com per exemple el Palau dels Marquesos de la Floresta, a Tàrrega, rar cas de romànic civil; les construccions militars, com les torres de guaita de la Guàrdia de Tornabous, d'Almenara, de Verdú, de Guimerà, etc. i altres elements artístics menors: imatges de pedra, com la de la Mare de Déu de Montmagastrell que es guarda a l'església de Sant Miquel a Montfalcó d'Agramunt; talles de fusta, com la Mare de Déu dels Socors a Agramunt, etc.

En general l'estat de conservació del patrimoni romànic és força bo. En la majoria d'esglésies romàniques s'hi han fet nombroses modificacions posteriors, si bé n'han restat elements artístics i arquitectònics suggerents. En els casos de l'ermita de Sant Vicenç (a uns pocs metres de la torre d'Almenara), de l'església de Santa Maria de la Figuerosa i de l'església de Maldanell (en la qual s'hi va fer una actuació arqueològica els anys vuitanta, deixant al descobert la planta) només podem parlar ja de restes arqueològiques. A més a més, hi ha hagut una preocupació de les institucions pú-

bliques per restaurar i conservar aquest patrimoni: l'església romànica de Santa Maria d'Agramunt, tal vegada l'exemple més aconseguit de l'escola de Lleida, fou declarada monument històrico-artístic ja des de l'any 1931, i des de l'any 1953 ha estat objecte de restauracions per recuperar l'aspecte original. A partir de l'any 1989 el Consell Comarcal de l'Urgell amb conveni amb ajuntaments i altres institucions també ha tingut cura de restaurar alguns monuments romànics que no gaudien de tant reconeixement: el 1993 es va condicionar el claustre romànic de l'ermita de la Bovera; aquest mateix any es va restaurar l'ermita de Sant Miquel, a Puigverd d'Agramunt, i també l'ermita del Roser de Vilagrassa;⁹ l'any 1994 es va restaurar l'església de Maldà, després, la de Montblanquet, etc. Enmig d'aquest veritable esforç per agençar el nostre patrimoni eclesiàstic més antic, tenim un cas força enutjós: el convent dels Trinitaris a Anglesola.¹⁰ Encara que actualment està força malmès i la propietat està dividida en dos propietaris particulars, els importants vestigis que resten en aquest edifici de transició del romànic al gòtic (S.XIII i S.XIV) fan aconsellable una ràpida intervenció.

Com a contrapunt a aquestes bones expectatives hi ha hagut una intenció més aviat testimonial de donar a conèixer aquests monuments romànics al públic en general, limitada a edicions i reedicions d'algun fulletó informatiu, propostes de rutes romàniques per la comarca, etc. En definitiva, caldria revisar i reforçar les actuacions en aquest sentit.

Com veieu, parlar del patrimoni eclesiàstic a la nostra comarca, "és no acabar mai", tenim riques mostres d'arquitectura de línies Cistercenques, d'esglésies gòtiques, renaixentistes, en fi, de gairebé tots els estils. Només cal estudiar-los i promocionar-los adequadament. Ens agradaria en aquest article, parlar d'un monument urgellenc de reconeguda fama, per alguna cosa Gavín en el seu extens inventari de les esglésies de la Segarra i l'Urgell va triar-lo per la fotografia de la portada. Es tracta del monestir de Vallsanta.¹¹ Aquest monestir, segons Sanç Capdevila, es va començar a construir el 1235, i l'església sabem que existia des de 1279, però les obres de caràcter monumental que encara avui es conserven són típicament del S.XIV. La vida d'aquest monestir fou més aviat curta ja que el 1589 fou clausurat, i les seves monjes, unides a les del Pedregal. Així doncs, per aquestes circumstàncies, aquest conjunt monumental ha restat fins als nostres dies en el més magnífic estil gòtic, sense "contaminacions" posteriors. Aquest monestir, després de les desamortitzacions del S.XIX, va caure en mans particulars i és sobretot durant aquest segle que ha començat a patir un procés ràpid de degradació de les seves estructures (reutilitzacions de la pedra, pillatges, etc.).

L'any 1966 es van endegar les primeres gestions populars per restaurar-lo i donar-lo a conèixer, fet que va culminar l'any 1975 amb la declaració de monument històric artístic, amb la resta del conjunt medieval de Guimerà. Actualment, un imparable ritme de destrucció del conjunt fa que cada vegada sigui més urgent una tasca immediata de restauració.

2. Les construccions defensives

D'entre el ric i variat patrimoni monumental de la nostra comarca, els castells sobresurten per sobre de la resta. No és d'estranyar si tenim en compte que l'Urgell ha esdevingut una de les comarques amb més castells de Catalunya. Hem comptabilitzat, entre castells, fortificacions i torres de guaita, prop de seixanta construccions defensives. Malauradament la majoria es troben desaparegudes o en avançat estat de degradació.

Per localitzar la major part d'aquestes construccions, ens han estat de gran utilitat els inventaris i estudis de Pere Català, Els Castells Catalans,¹² i Lluís Monreal i Martí de Riquer, Els Castells Medievals de Catalunya,¹³ a més de bibliografia específica existent sobre el tema.¹⁴

Molts d'aquests castells es troben totalment desapareguts. Només hem pogut conèixer el seu emplaçament geogràfic exacte gràcies que al seu voltant es van formar pobles que, amb el mateix nom, ens han arribat fins als nostres dies. És el cas de tota una sèrie de castells que, tot i tenir constància documental de la seva existència, no conservem cap resta. Per anomenar-ne només uns quants, podríem citar els següents: la Fuliola, Boldú, Tornabous, Altet, el Vilet, Nalec, Llorenç, Rocallaura...

Durant els primers anys de la conquesta, pels comtats d'Urgell i Barcelona, la nostra comarca va esdevenir una zona fronterera molt insegura, a causa de la proximitat de les fortalises musulmanes de Balaguer i Lleida. Com a conseqüència d'això es van aixecar tot un seguit de torres de guaita i petites fortificacions. Més endavant, moltes d'aquestes torres de guaita i petites fortificacions van convertir-se en castells, envoltats d'edificacions i de muralles. Aquest fenomen es pot apreciar molt bé en castells com els de Verdú i Guimerà, en els quals destaca la gran torre cilíndrica al mig, i la resta del castell, al seu voltant. Després de la conquesta de Balaguer (1105), i posteriorment la de Lleida (1149), amb el retorn de la seguretat a la frontera van començar a arribar els nous pobladors a la nostra comarca. Això va provocar que, al voltant de molts d'aquests castells, comencessin a aparèixer petits pobles i viles que amb els segles anirien prosperant. Mitjançant prospeccions directament sobre el terreny, hem pogut localitzar el seti de molts

Restes
arqueològiques del
castell de l'Ofegat,
 (Tàrraga).
 (Fotografia: Oriol Saula)

d'aquests castells desapareguts, observant la topografia característica de l'indret. És força corrent que aquestes construccions defensives s'alcessin en algun lloc elevat, tot dominant alguna via de comunicació important o algun pas fluvial, i que s'assentessin sobre grans roques. A més, moltes d'aquestes elevacions, com a la Figuerosa, Lluçà, l'Ofegat, Montalbà..., encara conserven els fossats artificials que aleshores es realitzaren per a fer més inaccessible aquestes forteses.

Tot i tenir la gran majoria de fortificacions de la nostra comarca ben situades, geogràficament, ens hem vist incapaços de situar amb exactitud algun d'aquests castells. Consultant directament transcripcions de documents de l'època, hem localitzat tres castells, dels quals només coneixem les partides agrícoles que encara avui dia porten el seu nom. Parlem dels castells de les Valernes, Racots i Montpàs (o Bonpàs), situats entre els termes de Verdú, Preixana i Sant Martí de Maldà.¹⁵ Aquests castells deuria desaparèixer al llarg dels segles XIV i XV, ja que no se'n coneix cap referència més propera.

Sortosament, d'aquesta seixantena de castells localitzats a la nostra comarca, encara en conservem alguns. Més aviat són pocs, i potser ha arribat el moment de plantejar-nos el seu futur.

En la gran majoria dels casos, com a Ciutadilla, Maldà, Montclar, Montfalcó i Bellpuig, es tracta d'edificis dels segles XV i XVI, amb nombroses reformes durant els segles següents. Són grans edificis que, a part d'una funció purament de-

fensiva, també servien de residència als senyors de la zona i de magatzems de les col·lites. En un nombre més reduït, també conservem castells d'una factura més antiga, com el de Guimerà, i algunes torres de guaita dels segles XI i XII, com el Pilar d'Almenara, la torre de la Guàrdia, la de Castellnou d'Ossó, la de Verdú i, possiblement, la del castell de l'Ofegat.

En la majoria dels casos, l'estat de conservació d'aquests monuments és bastant dolent. Només cal contrastar fotografies de principis de segle amb el seu estat, actual, per veure la ràpida degradació que han patit els edificis en poc menys d'un segle. Durant les guerres carlines del segle XIX, castells com el de Maldà i Guimerà quedaren molt malmesos. D'altres, com el de Bellpuig, patiren la guerra napoleònica, i la resta caigueren en l'oblit i el desús. El temps i sobretot la mà de l'home feren la resta.

Sabem que de la majoria de castells que durant aquest segle encara conservàvem restes importants, s'espolià la pedra dels seus murs per construir i reparar les més diverses edificacions. Només cal donar un tomb per Castellnou d'Ossó, Montfalcó o Bellpuig per a comprendre-ho. Les últimes restes de castells com el d'Agramunt, els Omells de Na Gaia o Montblanquet s'esborraren per sempre quan, a partir dels anys cinquanta s'aixecaren al seu damunt els dipòsits d'aigua per abastar la població.

Ha estat una llàstima comprovar com ens hem deixat perdre la galeria renaixentista del castell de Ciutadilla, l'escut, el matabà i la porta

**Pati i escalinata
renaixentista del Castell
de Ciutadilla,**

a principis de segle.
(Fotografia Fons documental
del Servei del Patrimoni
Arquitectònic Local de la
Diputació de Barcelona)

**Aspecte actual del
pati i l'escalinata
renaixentista del
castell de Ciutadilla.**
(Fotografia: Oriol Saula)

**Restes monumentals
de l'antic monestir de
Santa Maria de
Vallsanta**
(Guimerà).
(Fotografia: Oriol Saula)

dovellada del castell de Montfalcó, la torre del castell de Claravalls, o la del castell de Castellnou, etc.

Sembla que potser ara ja és el moment de preguntar-nos què han fet i què estan fent les institucions per conservar aquest patrimoni.

Sortosament podem parlar d'alguna iniciativa reeixida, com ha estat la consolidació i la recuperació del Pilar d'Almenara. A finals del segle passat el Pilar d'Almenara ja amenaçava ruïna. La part superior es trobava esmotxada i l'obertura d'accés, totalment desfigurada. L'any 1987 la Diputació de Lleida va endegar un projecte de restauració a base de consolidar la part superior, repassar la fàbrica de pedra exterior, tapar un esvoranc que hi havia a mitja altura i restaurar l'obertura d'accés. Actualment, i mitjançant una escala de cargol, es pot accedir a l'interior de la torre i, a través de dos nivells, també recuperats, a la part superior d'aquesta. Des de dalt es pot contemplar la magnífica perspectiva que el Pilar d'Almenara ens ofereix.

D'ençà de la seva recuperació, aquesta torre de guaita medieval ha esdevingut un símbol d'identitat de la nostra comarca, així com un punt de referència per a tots aquells qui la visiten.

Una altra mostra d'una feina de recuperació portada a terme ha estat el castell de Montclar, una gran casa senyorial reformada al segle XVII, que va ser restaurada amb cura (sobre tot la part dreta de l'edifici, la més malmesa) i que a més va comptar amb un projecte de futur amb l'obertura al públic. El 1979 el castell fou declarat monument històric-artístic.

Un altre exemple d'una intervenció que s'està realitzant actualment ha estat l'excavació i la consolidació de les restes del castell de Guimerà, dutes a terme per l'I.E.I.

La desfeta del castell va tenir lloc durant els dies del 15 al 20 de setembre de 1835, en temps de la primera guerra carlina, quan les forces comanades per Roset es van refugiar al castell. Aquest va quedar molt malmès després de la lluita.¹⁶ La manca de cura en la seva conservació i l'abandó dels seus propietaris el van acabar d'enrunar. L'any 1984 es va consolidar la torre de l'homenatge, iniciant d'aquesta manera la recuperació del conjunt. Per la seva estructura constructiva, els portals, les muralles, els carrers amb arcs, finestral i el seu característic conjunt medieval, Guimerà fou declarat conjunt històric artístic, el dia 20 de juny de 1975.¹⁷

En el cas del castell de Ciutadilla, sembla que l'any 1906 encara hi havia residit l'aleshores propietari. Però a partir del 1908, en ensorrar-se una de les galeries del pati, començà la ràpida degradació de l'edifici amb la caiguda de parets, el trasllat d'elements arquitectònics i l'abandonament total.

Malgrat la ràpida degradació que el conjunt ha patit els últims anys, l'any 1994 es va constituir el Patronat del Castell de Ciutadilla per a la restauració i conservació del monument, format per entitats públiques i privades.¹⁸ Fins ara s'han realitzat tasques de neteja i consolidació d'estructures, i sembla que la ruïna s'ha aturat momentàniament.

Actualment, a l'igual que a Ciutadilla, s'ha constituït el Patronat del Castell de Maldà i s'han començat obres de consolidació.

El patrimoni monumental de l'Urgell el conformen molts altres edificis: des de les façanes modernistes fins a les cabanes de volta. Però en tots els casos, i creiem que en els exemples que hem elaborat es veu prou clar, el tema

**Església romànica de
Sant Pere de Maldà**
(Fotografia: Oriol Saula)

del patrimoni s'ha de tractar des de tres punts de vista:

1. En primer lloc, caldria un estudi de conjunt per tractar de fer una llista de prioritats i de possibilitats dels nostres monuments. Al respecte creiem que fóra molt interessant l'elaboració d'una carta arqueològica, en profunditat, que abastés el major arc cronològic possible.
2. En segon lloc, s'hauria de fer una feina de restauració en els monuments amb més pos-

sibilitats, ja sigui amb criteris de tipus històric, artístic, estat de conservació... En aquest segon punt, caldria una forta interrelació entre els estudiosos i la gent interessada en general, i amb les institucions públiques i privades, amb inquietuds de tirar el patrimoni endavant.

3. En últim lloc, i seria la clau de l'èxit fer una bona promoció perquè, com hem dit abans, els nostres monuments siguin més una font de recursos que una preocupació.

Notes

- 1- L'Urgell: *Edificis i monuments històrics*. Tàrraga. 1988
- 2- GAVÍN, J.M. *Inventari d'esglésies: Segarra-Urgell*. núm. 20. Arxiu Gavín. Barcelona. 1987
- 3- a) LLORENS, J. Estudi i diagnosi patològica del monestir de Santa Maria de Vallbona de les Monges. Treball exposat en un llibre de 110 pàgines més un annex, acompanyat de fotografies i deu plànols. Generalitat de Catalunya. 1985.
- b) LLORENS, J. *Estudi volumètric de la proposta d'actuació en el monestir de Santa Maria de Vallbona*. Treball exposat en una memòria, divuit plànols i una maqueta. Generalitat de Catalunya. 1985.
- c) LLORENS, J. *Les obres d'intervenció general al monestir de Santa Maria de Vallbona a Els monestirs cistercencs de la vall del Corb*. Publicacions del Grup de Recerques de les Terres de Ponent. Tàrraga. 1989. pàgs. 205-230.
- d) LLORENS, J. "El projecte general d'intervenció al monestir de Santa Maria de Vallbona" a *Urx*. *Revista Cultural de l'Urgell*. Núm. 2. Tàrraga. 1990.
- 4- Consell Comarcal de l'Urgell. *Activitats 1993*. pàg. 30.

- 5- PLANES i CLOSA, J.M. *Santa Maria d'Agramunt i les seves portalades. Aproximació històrico-artística*. Ajuntament d'Agramunt. Consell Municipal del Patrimoni Cultural. Agramunt. 1986.
- 6- FITÉ i LLEVOT, F. "La portalada romànica de l'església parroquial de Vilagrassa" a *Vilagrassa. VII Centenari de la Carta de Població. 1185-1985. Cloenda dels actes commemoratius. Resum de les conferències*. I.E.I. Lleida. 1985. pàgs. 49-93.
- 7- MIRÓ i ROSINACH, J. "La portalada romànica de l'església parroquial de Verdú. Estudi d'interpretació iconogràfica i simbòlica" a *Santa Maria de Verdú i altres temes verdunins*. Publicacions del Grup de Recerques de les Terres de Ponent. Verdú. 1991. pàgs. 45-64.
- 8- Per un inventari exhaustiu del romànic de l'Urgell haurem d'esperar la publicació del volum corresponent a Catalunya Romànica.
- 9- Op. Cit. 4, pàg. 6.
- 10- Per a més informació sobre el convent dels trinitaris:
 - a) Revista *Santa Creu*, núm. 1, Anglesola-1917.
 - b) Bach i Riu, A. *Història d'Anglesola*, patrocinat i

publicat per la Caixa d'Estalvis i Pensions de Catalunya amb la col.laboració de l'Ajuntament d'Anglesola. Anglesola-1987.

11- Per a més informació del monestir de Vallsanta cal consultar:

a) PIQUER i JOVER, Joan. "Nova informació sobre Vallsanta", *Separata de Recerques Terres de Ponent* (IV), 1983.

b) SANÇ CAPDEVILA, *El monestir cistercenc de Santa Maria de Vallsanta. Notes històriques*. Edició a cura de Xavier Ricomà i Vendrell. Col.lecció Guimerà Bovera Vallsanta. núm. 7. Guimerà-1988.

c) HERNÁNDEZ i PALMÉS, Antoni. "Document inèdit sobre els monestirs de Vallsanta, el Pedregal i Sant Hilari"; Anna OLIVER, "Primeres notícies sobre les excavacions al monestir de Santa Maria de Vallsanta"; Joan DUCH i MAS, "El monestir de Vallsanta a partir de 1589"; i Josep MORA i CASTELLÀ, "Anàlisi arquitectònica de les ruïnes del monestir de Santa Maria de Vallsanta" a *Els monestirs cistercencs de la Vall del Corb*, Publicacions del Grup de Recerques de les Terres de Ponent, 1988.

12- CATALÀ i ROCA, Pere; *Els Castells Catalans*. Vol. VI. (segona part). Rafael Dalmau, Editor. Barcelona, 1979.

13- MONREAL, Lluís i DE RIQUER, Martí; *Els Castells*

Medievals de Catalunya. Falcó. Barcelona, 1965.

14- a) BACH i RIU, Antoni; Antics poblats i masies del Baix Urgell. "Ilerda", XXXIV. Lleida, 1973.

b) BACH i RIU, Antoni. *Bellpuig d'Urgell i la seva antiga baronia al Pla d'Urgell*. Fundació Salvador Vives Casajuana. Barcelona, 1972.

c) BOLEDA i CASES, Ramon; El castell de Verdú. Separata publicada a *Nova Tàrraga*. Tàrraga, 1984.

d) PIQUER i JOVER, Josep Joan; *El castell de Ciutadilla*. Institut d'Estudis Ilerdencs. Lleida, 1982.

e) *El castell de Guimerà*. Facsímil de l'obra de Sanç Capdevila. Diputació de Lleida. Ajuntament de Guimerà. Lleida, 1990.

f) Sanç CAPDEVILA, *El castell de Maldà*. Estudis Universitaris Catalans, IX. Barcelona, 1919.

15- *Diplomatari de Santa Maria de Poblet*. Volum I. Anys 960-1177. Col.lecció Fonts i Estudis, núm. 2. Edició a cura d'Agustí Altisent. Abadia de Poblet. Generalitat de Catalunya. Departament de Cultura. Barcelona, 1993. pàgs. 41 i 42.

16- Gran Geografia Comarcal de Catalunya. Vol. 9. Fundació Enciclopèdia Catalana. Barcelona, 1983. pàg. 204.

17- B.O.E. del 2 de setembre de 1975.

18- Consell Comarcal de l'Urgell. *Activitats 1994*. pàgs. 43 i 44.